

”...AT UNDERSØGE DISSE RYGTERS
RETTE GRUND FØREND DE
SÆTTE LID TIL VEDKOMMENDE
RYGTESMEDS FABRIKATER...”¹

Løgnagtighed og rygtestorme i et
mediehistorisk perspektiv

Jeg lukker op for radioen

Løgn!

Jeg snapper avisen

Løgn!

Jeg ser mig selv i vinduet

Løgn!

det har aldrig været mig

og verden bagved

hele mekanikken

stemmer ikke. Telefon!

Må jeg få kongen

formanden viceformanden

den vagthavende

den ansvarshavende

Hallo

Hallo!

Jeg kan ikke holde det ud

sandhed! Råber de

og laver løgn

gammel løgn ny løgn

lodret løgn og vandret

løgn på alle sprog

i alle retninger

Løgn!

Kun fraværet af moderne medier afslører, at digtet ikke er skrevet inden for de seneste år. Det er Erik Knudsen (1922-2007), der for over halvtreds år siden i digtsamlingen *Journal* (1963), oplevede den moderne mediekultur som

1 Ribe Stifts-Avis og Avertissements-Tidende 31.03.1848.

et spind af løgne, ingen kunne gøres ansvarlig for. Når det kan være værd at drage digtet frem af glemslen, er det, fordi det kan prikke til forestillingen om, at beskyldningerne mod og overhovedet eksistensen af fænomenet 'fake news' skulle være et forholdsvis aktuelt fænomen. I denne artikel er det hensigten at undersøge aspekter af feltet 'fake news' i et mediehistorisk perspektiv. Det mediehistoriske perspektiv gør det muligt at belyse, i hvilken udstrækning 'fake news' er et nyt fænomen intimt forbundet med den digitale mediekultur, eller om 'fake news' snarere er et moment i al medieret kommunikation, men på forskellige tidspunkter i mediehistorien er blevet mere eller mindre effektivt inddæmnet. En inddæmning, der har været betinget af dels de til rådighed stående mediers karakter på et givet tidspunkt, dels graden af kontrol, som medieproducenterne på et givet tidspunkt har kunnet udøve i forhold til adgang til og publicering i medierne. 'Fake news' kan betyde mange ting – ikke mindst i en tid, hvor politisk opposition kan tilsidesættes ved anklager for 'fake news'. 'Fake news' spænder således fra satire og parodi over dårlig journalistik til bevidst manipuleret indhold à la reklame og propaganda, hvor det i denne sammenhæng er de to sidstnævnte forhold, der har interesse.

HVAD DER MÅ GØRES – FRA LUDVIG HOLBERG TIL SONIA LIVINGSTONE

Walter Lippmann karakteriserede i 1920 sin samtids nyhedsmedier som et "utroligt sammensurium af fakta, propaganda, mistro, spor, håb og frygt" (Lippmann 47), hvilket ikke er så overraskende, når man tager den umiddelbart forudgående mediedækningen af 1. verdenskrig i betragtning. Medierne var i udpræget grad propagandamaskiner, der var nøje kontrolleret af de respektive krigsførende landes hærledelser (Knightley). Og hvis man tror, at det bliver bedre ved at gå endnu længere tilbage i tid, kan man godt tro om igen. I begyndelsen af 1800-tallet førtes eksempelvis en heftig agitation fra svensk hold mod det dansk-norske dobbeltmonarki i form af håndskrevne breve, der blev mangfoldiggjort, og som sammen med trykte udgivelser kunne have et vist officielt præg. I et dansk modindlæg fra 1813 blev den svenske kampagne beskrevet på denne måde:

Snart er det Oprør prækende Skamskrivter, snart Pamphlets indklædte i venskabelige breve, der udstrøes under Haanden for at lokke og forføre; saa Armee-Plakater, som under officiel Maske udkramme deres Falskhed; atter igien ministerielle Beretninger, hvori man understaaer sig at fortælle et oplyst Folk Ammestue-Snak [...]. (Cit. efter Hemstad 105)

”Pamphlets indklædte i venskabelige breve” og ”Armee-Plakater, som under officiel Maske udkramme deres Falskhed” minder ikke så lidt om falske mails og cirkulerende netbårne informationer, der udgiver sig for noget andet, end de er.

I den tidlige trykte presse i begyndelsen af 1700-tallet kunne man finde alle mulige former for åndssvage vittigheder og skarpe angreb, der kan give mindelser om trafikken på de sociale medier i dag. Ludvig Holberg formulerede parodisk og ikke i eget navn i *Peder Paars*: ”Jeg ser ey meget hvad man lærer af Aviser: / Det meste er jo Løgn [...] Man siger jo især / Om den der lyver brav: han Aviis-Trycker er” (Holberg l. 293-94, 298-99; jf. Svensson). Han mente ligefrem, der burde indføres en slags kvalitetskontrol for publikation, fordi al for mange meninger og for megen uvederhæftig kommunikation i for hastigt tempo blev sat i cirkulation:

[...] den Lethed og Magelighed, som Trykken fører med sig, foraarsager adskillige Uleiligheder. Derved bebyrdes Verden med en uhorlig Mængde af unyttige skrifter, og studerende Folk opfylder deres Hierner med vitløftig *Erudition*, givende sig hverken Tiid eller Middel til at *reflectere* paa hvad de læse. [...] Thi, ligesom en kand opfylde sit Huus med saa mange Giester, at han selv ikke faar Rum til at vende sig, saa kand og en opfylde Hiernen med saa mange fremmede Meeninger, at han intet Rum haver til egne Tanker. (Holberg Epistola 15-16)

Hvad allerede Holberg savnede, var en kritisk normativ instans, der kunne garantere for kvaliteten af de informationer, der blev spredt.

En engelsk kommission med afsæt i The London School of Economics and Political Science og under forsæde af medieforskeren Sonia Livingstone og med deltagelse af bl.a. medieforskeren Nick Couldry fandt således i en rapport fra 2018 om informations- og tillidskrise i relation til fake news-fænomenet og de globale techgiganter uigennemtsigtighed, at der er behov for udvikling af et uafhængigt vidensbaseret organ (kaldet IPA: Independent Platform Agency) med store ressourcer til varetagelse af kritisk normativ vagthundefunktion i forhold til det aktuelle mediesystems

mislyde (Livingstone). Baggrunden for et sådant organ er en forståelse af den aktuelle mediekultur som krisepræget:

De frie, men ansvarlige nyhedsmediers etablerede rutiner for verifikation af journalistik, institutionelle troværdighed og etiske 'sandhedsfiltre' er ved at blive demonteret. Borgerne er ved at indse, at en erstatning heraf på de nye kommunikationsplatforme ikke er ligetil. [...] Denne informationskrise er strukturel og kræver et koordineret og langsigtet institutionelt svar. (s. 7)

I forhold hertil er IPA tænkt som en institution til fremme af "standarder for sociale medieplatforme. Indtil nu har medieplatformene selv sat deres standarder. [...] IPA skal etablere disse standarder i samarbejde med civilsamfundet, regeringen og offentligheden" (s. 4).

Selv om der ligger to hundrede år og en hel anden samfunds- og mediestructur mellem Holberg og i dag, er det tankevækkende, at det er de samme løsningsmodeller, der fortsat arbejdes indenfor. Noget kunne tyde på, at fake news nok er et aktuelt accentueret problem, men at det i et mediehistorisk perspektiv nok så meget er et strukturelt problem, som det imidlertid i nogen grad har været muligt at overse, fordi det inden for rammerne af den printteknologiske mediematrice – eller hvad medieforskeren Klaus Bruhn Jensen har kaldt medier af anden grad, som ikke kun rummer printmedier, men også analoge audiovisuelle medier (Jensen 64-70) – har været muligt i stor udstrækning at kontrollere adgangen til medieproduktion og informationsformidling og at udvikle internationalt accepterede journalistiske professionsstandarder. Det er det aktuelle pres på disse standarder mht. kommunikativ og journalistisk praksis, der giver anledning til foruroligelse over systemiske informations- og tillidskriser. Men i stedet for at forfalde til begrædelse af elendigheden kan det være gavnligt at anlægge et større mediehistorisk perspektiv. Tilliden til mediernes nyhedsinformation er intimt knyttet til organiseringen af nyhedsformidlingen indenfor rammerne af medier af anden grad og især den professionelle journalistiks etablering i sidste halvdel af 1800-tallet. Standarder knyttet til den trykte presse primært inden for de seneste 150 år udgør imidlertid ikke et absolut normativt grundlag, men et særligt historisk normsæt, som man med fordel kan relativere ved at se det i lyset af dels vilkårene for informationsformidling inden for en tidligere nærmest

oral mediekultur, dels konstruktionen af en sproglig journalistisk form, reportagen, som garant for mediernes troværdighed.

EN GRÆNSELØS INFORMATIONSTORM I 1848

Selv om Gutenbergrevolutionen dateres tilbage til sidste halvdel af 1400-tallet, er det dog først i løbet af 1800-tallet, at de trykte medier får almen udbredelse. For Jyllands vedkommende fandtes således ved midten af 1800-tallet kun aviser i de ni største byer, og hovedparten af disse udkom kun to-tre gange om ugen og i små oplag, der kun for Aarhus og Aalborgs vedkommende oversteg 1.000 eksemplarer. De tre aviser i Vestjylland (Viborg, Ringkøbing, Ribe) har i 1840'erne tilsammen haft et oplag på højst 1.000 eksemplarer, hvilket svarer til tre procent af husstandsantallet (Søllinge og Thomsen). Små oplag og lav udgivelsesfrekvens gik desuden hånd i hånd med meget begrænset redaktionel indsats. Først med etableringen af et moderne transportsystem, et nærmest globalt informationssystem, telegrafien, og i sammenhæng hermed en moderne nyhedsformidlingskultur lægges grunden til det moderne mediesystem. Tidligere kunne informationsformidlingen være endog særdeles ustabil og udgøre grundlaget for rygtestorme, som desuden var vanskelige at aflive, fordi der ikke fandtes en nyhedsspredning, der var hurtigere og mere kontrolleret end det mundtlige rygter. Slavekrigen i marts 1848 er et ekstremt eksempel herpå.

Sidst i marts 1848 rullede et rygte som en stormflod op gennem Jylland. Rygtet handlede om, at hundredvis af tugthusfanger, såkaldte slaver, bevægede sig fra Rendsborg og nordpå og under deres fremmarch afbrændte byer, myrdede og voldtog. Rygtet nåede til Kolding fredag d. 24. marts om aftenen, og i den følgende uge skabte det vild opstandelse. Baggrunden for dette rygte var den tilspidsede politiske situation, der ledte op til den første slesvigske krig 1848-51. Slesvigske oprøreres ønske om Slesvigs løsrivelse fra Danmark førte i slutningen af marts til, at oprørerne overtog den militære og administrative magt, bl.a. i Rendsborg, hvilket formentlig er baggrunden for den frygt, der i Jylland spredte sig for frikorps og tugthusfanger.²

2 En udførlig fremstilling af Slavekrigen findes i Friis 1898 og Friis 1998, som det følgende trækker på suppleret med datidens aviser.

De oprørte tilstande i Slesvig lammede kommunikationslinjerne. Hvor skrøbelig og langsom nyhedsformidlingen var i slutningen af marts 1848, kunne man bl.a. læse i den københavnske populæravis *Flyveposten*, der d. 31. marts bragte følgende:

Postgangen er nu desværre standset fra Hamborg gennem Hertugdømmerne indtil Kolding. [...] Hamburger Post vil [...] fremdeles blive befordret over Travemünde, og der vil saaledes ikke kunne tilkomme os andre Efterretninger fra Hertugdømmerne end dem, som tilstilles Regjeringen pr. Stafet, som indeholdes i de tyske Blade og som tilveiebringes ved den Communication, der formodentlig vil blive oprettet imellem de Dansksindede i Slesvig og Stationen ved Colding, eller hvad der muligen kan tilkomme os søværts fra de ved Hertugdømmerne stationerede Krigsskibe. Som en Følge heraf savne vi for i dag alle de directe Efterretninger [...] (*Flyveposten* 31.03.1848)

De lokale aviser i Jylland var underlagt de samme vilkår og dermed henvist til "den Communication, der formodentlig vil blive oprettet imellem de Dansksindede i Slesvig og Stationen ved Colding" – altså en form for skriftlig eller mundtlig kontakt. Stiftsamtmanden i Aalborg anbefalede i sin skrivelse til de omkringliggende sogne, "at den ene Commune underretter den anden paa hurtigst mulige Maade, saasom ved ridende Bud, Klokkeringning, Blus etc." Det interessante er da, at fordi der hverken eksisterede kommunikationsformer, der var hurtigere end det mundtlige rygte, eller centrale informationspositioner, som kunne overskue situationen, så kunne en selvaccelererende rygtestorm om den vilde slavehærs hærgen modstandsfrat sætte Jylland på den anden ende.³

I erindringslitteraturen og den hermed forbundne folklore er slavekrigen et velkendt topoi. F.eks. erindrers Las Lassen, lærer i Toustrup mellem Aarhus og Silkeborg, på 35 års afstand af begivenhederne:

Det var vel enten sidst i marts eller først i april 1848, at min kone skrækslagen kom ind og bragte den efterretning, at oprørerne havde lukket tugthusfangerne i Rendsborg ud, og at 'slaverne' for frem i Jylland med mord og brand. 'De fortæller, slaverne kommer, de er i Låsby', sagde hun. (Lassen 54)

3 I Kollerup findes detaljeret erindring om, hvordan meddelelsen om slaverne blev spredt til hest og til fods i Oudrup sogn i Himmerland. En tilsvarende detaljeret beretning fra rygtedannelsens formentlige epicenter omkring Vejle findes i Hansen.

I Kollerup præstegård nord for Jelling viderebragte præstens kone meddelelsen til skolebørnene om morgenen: "Slaverne i Rendsborg er sat fri! De er i Jelling, på vej hertil – alle kirkeklokkerne ringer!". Præstekonen gravede smykker og sølvtøj ned og flygtede derpå selv med sine børn til et afsidesliggende hus, hvor de senere modtog beskeden om, at Vejle stod i brand. Samtidig samledes de lokale mænd bevæbnet med gamle geværer, høtyve og leer, der blev rettet ud til stikvåben, for at forberede sig på et angreb fra syd (Godskesen).

Avisernes informationer haltede konsekvent bagud i forhold til begivenhedernes udvikling, og da aviserne samtidig citerede hinandens beskrivelser af slavehærens aktiviteter, opstod der forskudte tids- og videnshorisonter op gennem Jylland. Da aviserne søndag-mandag d. 2.-3. april i Ribe og Aarhus kunne berolige læserne og aflæse faren fra syd, var truslen fortsat ikke helt drevet over i Thisted. I Ribe opsummeres situationen:

Aviser og Breve fra Jylland berette om de forfærdelige Rygter, som der har været udspredd angaaende de saa meget omtalte Friskarers Fremskridt. D. 30. Marts kom saaledes en Staffet til Randers med Efterretning om at de i Rendsborg løsladte Slaver og Friskarer vare rykkede ind i Uldum og rasede i Lysgaard og Vrads Herreder, hvilket bragte en overordentlig Bevægelse blandt Folk. Her til Ribe kom forleden Aften flere Stafetter fra Landet med Bud om fremrykkende Friskarer og brændende Byer; nogle Familier reiste strax nord paa; det viste sig imidlertid snart, at Rygterne var aldeles falske. Vi ere nu saa vante til saadanne Rygter, at ingen troer dem." (*Ribe Stifts-Avis og Avertissements-Tidende* 03.04.1848)

Men i Thisted blev rygterne ikke afvist med samme bestemthed:

En Efterretning som modtoges i Løbet af Formiddagen med flere Expresser fra Nyekjøbing om at en Skare løsladte Slaver fra Rendsborg Fæstning havde viist sig i Salling og at der endog holdtes en blodig Træfning ved Skive foruroligede i høi grad Kjøbstadens og Landets Beboere, der bleve opraabte til Forsvar ved Fjordkysten, men det viste sig senere at være ugrundet. Imidlertid bleve dog Vagtposter for Natten udsatte i Byen og langs Fjordbredden. Efter Randers Avii skal denne Skare husere frygtelig i Thyrsting og Vrad Herreder. I Lemvig har man ogsaa været meget ængstelig stemt med Hensyn til førnævnte Forbryderskare, da man vil der ogsaa have seet Fruentimmer, som man formeente at være forklædte Mandfolk, men som igjen, da man søgte at faae Fingre paa dem, vare ligesaa hurtigt forsvundne." (*Thisted Amtsavis* 02.04.1848)

Forvirringen var omfattende. Hjørring Avis kunne således lørdag d. 1. april viderebringe oplysninger om, at slaverne "frygtelig husere i Nørre-Jylland" for derpå efter en længere beskrivelse at dementere oplysningerne på baggrund af en stafet fra Aalborg, for endelig på baggrund af en senere stafet fra Blokhuis og Løkken at kunne meddele, "at circa 600 af Banden skulle deels være fangne deels nedhuggede ved Randers" (Tillæg til *Hjørring Avis* 01.04.1848). På et tidspunkt rygtes det også, at lederen af det slesvigske oprør, Prinsen af Nør, skulle være gået i land i Nordjylland og kæmpede sig sydpå i Jylland. Det virker med andre ord, som om evnen til at orientere sig i tid og rum blev sat ud af kraft i rygstørmens ekkokammerforstærkning og bølgen med modstridende informationer fra forskellige positioner.

Det afgørende er, hvor vanskeligt det var at få stoppet rygstørmens pga. mediestrukturens iboende egenskaber, der ikke tillod en central og hurtig informationsregulering. Noget lignende gør sig gældende for den netbårne digitale mediekultur, hvor mulighederne for at sprede falske rygter er mangedoblet, selv om også mulighederne for at inddæmme og aflive dem samt hastigheden, hvormed det kan foregå, er steget tilsvarende. Ifølge en statistisk undersøgelse, der bygger på et meget stort datamateriale af sande og usande nyhedshistorier på Twitter 2006-2017, spredes usande historier imidlertid langt hurtigere og til en større gruppe end sande nyhedsinformationer. En sand nyhed skal således bruge seks gange så lang tid som en usand nyhed for at blive spredt til 1.500 personer, og blandt de usande nyheder er det især nyheder om politiske forhold, der spredes ekstremt hurtigt (Vosoughi). Forekomsten af ekkokamre/informationsbobler beror på hastigheden, hvormed informationer spredes, samt det forhold at informationer filtreres/forstærkes af de sociale netværk, de spredes i (Hendricks). Det er dog langt fra givet, at de usande historiers spredningseffektivitet dermed behersker informationsflowet. De sociale filtreringsprocesser er ikke nødvendigvis kun selvforstærkende, men er også en form for validering af informationsflowet, hvor venner kan fungere som troværdige gatekeepere i netværket. Eksempelvis peger undersøgelser på, at Facebook også bidrager til at præsentere sine brugere for informationer, de ellers ikke ville være kommet i berøring med (Bødker 217-218). Hertil kommer, at den seneste undersøgelse af danskernes brug af nyhedsmedier peger på en fortsat høj grad af tillid til public service-mediernes og

avisernes nyhedsformidling, ligesom en meget begrænset gruppe (9 pct.) har oplevet fake news i form af ”opdigtede historier med kommercielt eller politisk sigte” (Schrøder).⁴

DEN MODERNE NYHEDSKULTUR – EN VERDEN AF FAKTA OG TILLID PÅ ET ADGANGSREGULERET GRUNDLAG

Den nyhedskultur, vi især forbinder med printkulturen og i udvidet forstand medier af anden grad, etableres fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem til 1. verdenskrig, og det er samtidig i forbindelse hermed, at journalistikken professionaliseres, og der udvikles journalistiske professionsstandarder.

De moderne nyhedsmediers fremvækst går hånd i hånd med udbredelsen af telegrafi og etableringen af en international kommunikativ verdensorden i form af telegrambureauer. Adskillige forskere har i den forbindelse peget på, at journalistikken som kommunikativt felt formateres diskursivt af den anglo-amerikanske presse (Carey, Schudson, Chalaby). Ifølge Jean K. Chalaby var det således i den engelske og amerikanske presse i sidste halvdel af 1800-tallet, at nyhedsjournalistikken fik sin karakteristiske faktaorienterede form:

Ligesom det moderne nyhedsbegreb var det amerikanerne og englænderne, der opfandt den faktacentrerede journalistiske diskurs. [...] Angloamerikanske journalister begyndte fra 1850'erne og fremefter at påberåbe sig det typisk journalistiske krav om neutralitet og objektivitet. [...] At rapportere og interviewe udgør to af den faktacentrerede journalistiks former, der blev udviklet af amerikanere. (Chalaby *Journalism* 311)⁵

-
- 4 Mediebrugerne i de nordiske lande og England med tradition for public service-medier synes at være langt mindre bekymrede for fake news end mediebrugerne i USA (Schrøder 33-36).
 - 5 Ifølge en kvantitativ undersøgelse af seks amerikanske avisers nyhedsformidling i tre tiårsperioder var en objektiv nyhedsformidling ikke særlig udbredt 1865-74, almindelig udbredt 1905-14 og det normative grundlag for nyhedsjournalistik 1925-34. Samtidig kunne der for det sidste tiår påvises en stærk sammenhæng mellem objektivitet, brug af autoritative kilder og den omvendte nyhedstrekant (Stensaas).

I modsætning til den samtidige kontinentale europæiske journalistik, der var indlejret i en litterær kultur, udgjorde den anglo-amerikanske journalistik i langt højere grad en selvstændig position i forhold til såvel den litterære som den politiske kultur, hvilket bidrog til fremme af den faktaorienterede og tilstræbte neutrale journalistik. Baggrunden herfor var massepressens fremvækst, der forudsatte, at forskellige befolkningsgrupper var villige til at læse den samme avis:

Udviklingen af etiske normer var tæt knyttet til massepressens fremvækst. I takt med den journalistiske praksis ændrede karakter opfandt, genfortolkede og understregede journalistikken i højere grad en række journalistiske normer. De vigtigste blandt disse var forestillingen om uafhængighed, saglighed og upartiskhed. [...] På denne måde udvikledes idéen om, at journalister var udøvere af en uafhængig profession, som skrev upartisk for offentligheden. (Ward 190-191)

Disse etiske normer vedrørende journalistisk objektivitet som summen af uafhængighed, upartiskhed og faktaorientering beroede på pressens tiltagende selvstændiggørelse fra bindinger til politiske partiinteresser. Den journalistiske professionsetik er således intimt forbundet med pressens selvstændiggørelse som institution (Hjarvard). Man kan heroverfor indvende, at professionsetikken er et idealiseret billede, der ikke nødvendigvis er dækkende for den journalistiske praksis. Dagspressen, radio og tv har ikke været immun i forhold til spredning af tvivlsomme rygter og falske informationer. Selvsagt har der også inden for den moderne nyhedsjournalistik forekommet brud på den journalistiske professionsetik – ikke mindst i tabloidmedierne – men man skal på den anden side heller ikke være blind for, at der i det journalistiske håndværk er indarbejdet rutiner, der netop tjener til at begrænse spredning af usandfærdige rygter og propaganda. Elementær kildekritik, kravet om at en information skal verificeres af mindst to uafhængige kilder, er ligesom diverse internt institutionelle og internationalt orienterede gatekeeperfunktioner eksempler på foranstaltninger til regulering af nyhedsflowet.

Ifølge James Carey lå der imidlertid i fremkomsten af journalisten som en professionel kommunikatør samtidig en intellektuel degradering, idet journalistrollen blev reduceret til et passivt led i en kommunikationskæde. Heri lå også en teknologisering af arbejdet, der i sidste ende var markedsbestemt:

I amerikansk journalistik blev objektiv reportagejournalistik en fetich i den hastige industrialiseringstidsalder. Udviklingen af denne form for journalistik var oprindelig begrundet i renlivede kommercielle motiver: massepressens behov for at betjene et politisk heterogent publikum uden at støde noget betydningsfuldt segment af publikum fra sig. Denne journalistiske praksis ser ud til at begynde med telegrafnettet. [...] Denne kommercielt forankrede strategi for at rapportere blev efterfølgende rationaliseret i form af en kanon af professionskompetence og ideologi om journalistisk ansvarlighed. (137-138)⁶

Den objektive reportagejournalistik, som for alvor slog igennem i mellemkrigstiden, blev installeret ved hjælp af en bestemt skrivepraksis og journaliststandens professionsetik, der var med til at definere, hvad en journalist og journalistik var. I den første danske introduktion til journalisthvervet betoner Viggo Cavling netop standsetikken: "[...] Nyhedens Sandfærdighed [er] af afgørende Betydning for Avisens Prestige. Løgnagtig Journalistik skader ikke alene Standens Anseelse, men forringer samtidig Bladets Mulighed for at slaa igennem og blive taget alvorligt" (21), og under overskriften "Journalistens Katekismus" fremhæver han værdier som "Uafhængighed", "Ærlighed, Sanddruhed, Nøjagtighed", "Upartiskhed" og "Ærligt Spil ("Fair play")":

Hensyntagen til private Interesser, ligegyldigt af hvilken Grund, naar de strider imod, hvad der gavner Offentligheden, kan ikke forenes med redelig Journalistik. Nyheder fra private Kilder bør kun offentliggøres med Angivelse af Kilden eller med Forbehold overfor deres Værd som Nyheder, baade i Form og Indhold. Partigængeri i redaktionelle Kommentarer, som bevidst afviger fra Sandheden, er det samme som at øve Vold mod det bedste i al Journalistik; i Nyhedsspalten nedbryder det et af Professionens Grundprincipper. (172)

Læsernes tillid til nyhedsformidlingen beroede på mediernes efterlevelse af de professionsetiske standarder i den faktiske journalistik, og når det i vid udstrækning var muligt at leve op hertil, skyldtes det ikke mindst, at

6 Careys ideologikritiske pointe fra sit udsigtspunkt i 1969 er samtidig, at den objektive journalistik allerede på dette tidspunkt har udspillet sin rolle, fordi den er skabt til et konsensussamfund, hvor mediebrugerne har en fælles tolkningsramme at placere de givne facts i. Det mener han med mediedækningen af Vietnam-krigen som eksempel ikke længere er gældende.

pressen og journaliststanden forvaltede en slags monopol for offentlig kommunikation. Inden for rammerne af medier af anden grad var adgangen til brug af massemedier i højere grad reguleret, end det er tilfældet i nutidens digitale mediekultur. Selv om det var muligt som debattør at ytre sig i pressen, var den grundlæggende nyhedsformidling og meningsdannelse lagt i hænderne på journaliststanden, som regulerede udefrakommendes evt. optræden i pressen. Endvidere fungerer redaktører og redaktionssekretærer som interne gatekeepere. Et klassisk eksempel på denne adgangsregulerings effektivitet er undersøgelsen af, hvor svært en gruppe af venstreorienterede journalistelever i 1970'erne havde ved som praktikanter på diverse borgerlige aviser at give deres journalistiske reportager en politisk drejning (Andersen).

Hvis man skal tro Michael Schudson, var det dog ikke en ubetinget tillid til upartisk formidling af fakta, der i årene efter 1. verdenskrig gjorde den objektive journalistik til den dominerende journalistiske skrivemåde i 1900-tallet, men derimod en inddæmmende reaktion i forhold til en oplevelse af det modsatte: den løgnagtighed, krigens propaganda havde spredt via medierne: "Det var ikke det endelige udtryk for tiltro til fakta, men påberåbelsen af en metode, der var designet i forhold til en verden, hvor man end ikke længere kunne have tillid til fakta" (Schudson 122).

REPORTAGEJOURNALISTIK – KONSTRUKTION AF EN SANDFÆRDIG GENRE?

Foruden professionsetikken var den objektive reportagejournalistik forankret i en særlig tekstkonstruktion, hvis udvikling i dansk presse bl.a. kan følges i Henrik Cavlings journalistik. I dansk presse indtager Henrik Cavlings navn en særlig position, fordi han på en gang fremstår som skaberen af den moderne nyhedsavis og som inkarnationen af den klassiske reportagejournalist. I 1905 relancerede Cavling redaktionelt og journalistisk *Politiken* og formaterede dermed efter amerikansk forbillede 1900-tallets dominerende danske avistype. Inden da havde han selv markeret sig som reportagejournalist, men det er værd at have for øje, at hans vej til reportagejournalistikken ikke fulgte en lige linje. Cavlings journalistik i de unge år spændte fra en spradebasseagtig selvpositionering til nøgtern begiven-

hedsdokumentation (jf. Lehrmann). Den reportagejournalistik, der blev vandmærket for printkulturens tillidsbårne troværdighed og upartiskhed, er imidlertid en tekstkonstruktion, som er mærket af den realismeeffekt, samtidens skønlitteratur dyrkede (jf. Schudson 72-74), og den udgør derfor ikke i sig selv noget værn mod "Løgnagtig Journalistik" eller værn om "Standens Anseelse".

Al journalistik er ifølge James Carey "et kreativt og fantasifuldt arbejde, en symbolsk strategi; journalistik tager bestik af situationen, sætter ord på hvad den består af, dens struktur og fremtrædende træk på en måde, der indeholder en holdning til det fremstillede" (141). Udviklingen af Cavlings reportagejournalistik kan med fordel betragtes som en særlig tekststrategi, som stræber efter at give læseren en umiddelbar realistisk oplevelse af tilstedeværelse ved den gengivne begivenhed. Diskussionen om, hvorvidt eller i hvilken udstrækning Henrik Cavling selv var til stede ved et par af sine tidlige journalistiske bravournumre – skildringen af Donse Krudtværks eksplosion (1882) og henrettelsen af Jens Nielsen (1892) – fremholder imidlertid med al tydelighed reportagejournalistikens skrøbelighed med hensyn til en ikke-partisk, faktabaseret formidling af en begivenhed. De pågældende artikler af Cavling bruges vanlig vis i uddannelsessystemet til demonstration af den objektive faktaspækkede journalistiks fremkomst, og netop derfor er det interessant at notere, at der selv i disse eksemplariske reportagejournalistiske tekster også er indlejret en tvivl om, hvorvidt den begivenhed, der fremstilles, hviler på egne iagttagelser, eller om der snarere er tale om en tekstkonstruktion, der simulerer og dermed fremkalder en oplevelse af tilstedeværelse.

Cavlings artikel om Donse Krudtværks eksplosion er i udgangspunktet en journalistisk artikel efter litterært fransk forbillede, hvor begivenheden i sig selv ikke er i fokus, men indledes med en kronologisk anlagt optakt, der omhandler tiden op til eksplosionen isprængt diverse refleksioner. Men da Cavling skildrer selve eksplosionen og dens virkninger, lægges skrivemåden om. Cavling reducerer sig selv til et omvandrende sanseapparat, der ser, hører og fornemmer ulykken og kommentarløst gengiver det sette og hørte. Denne skrivemåde er dog så ny og voldsom for ham, at han indimellem må indskyde metarefleksioner, hvori han spørger til, om det, han gør, overhovedet er muligt:

Ligesom samtidige Replikker i et Skuespil ikke kan oplæses af en enkelt, saaledes kan det følgende ikke beskrives. Der maatte hundrede Penne skrive paa én Gang, og det maatte altsammen læses i ét Sekund, – og vilde dog være et svagt Billede af hint Sekunds Rædsel, et Sekund, der forvandlede den smukke Idyl til en frygtelig Tragedie. (*Dags-Avisen* 20.05.1882)

Det interessante er imidlertid, at Cavling overvinder sin tvivl og skriver videre i en reportagejournalistisk skrivemåde, hvor det faktuelle set gennem et kynisk blik er i højsædet:

Men oppe i Luften har de faret forbi den ulykkelige Arbejder, der fra Øst til Vest blev kastet ud over en Græsmark, hvor han fandtes Side om Side med en kæmpemæssig Graasten. Han har mistet Fødderne og Halvdelen af Hovedet, Hjernen er slikket helt ud af den hvide, hule Skal, og hans Legeme er saa tæt, saa tæt spækket med Træsplinter. Ud af de forrevne Bukser stikker Benpiberne. [...] Rundt paa Bakkerne strømmer fra de omliggende Byer Mænd til, nogle barhovede og nogle uden Træsko, andre, som er løbet fra Hest og Harve og endnu holder Pisken i Haanden. Bag efter dem Kvinderne, Børnene, kort alt levende – de skriger ikke, de raaber ikke, men deres Ansigter er forstenede af Rædsel. (*Dags-Avisen* 20.05.1882)

Ved gengivelsen af Jens Niensens henrettelse i Horsens Tugthus ti år senere fremstår reportagestilen endnu renere. Cavling reducerer sig selv til at være en flue på væggen og følger herfra Jens Niensens liv i et halvt døgn før henrettelsen. I stærke sceniske beskrivelser med en genkommende markering af tiden og en til tider ekstrem fokusering på genstande følger læseren Jens Niensens sidste timer og henrettelsen:

Og langsomt over denne Hals hævede sig en vældig bred, blinkende Økse, faldt pludselig og overskar et Hovede fra en Krop. Klokken var 7,15. Den Lyd, der hørtes, lød som naar man slaar en vaad Svamp mod en Væg – saa hørte man en svagt klingende Metallid. Det var den halvtredje Kvarter lange halvrunde Æg, der besindigt blev trukket gennem Skaaret. Hovedet faldt i Blikkoppen og trillede derfra videre ned i Gruset. (*Politiken* 09.11.1892)

Endnu i dag fremstår Cavlings beskrivelser kraftfulde og appellerer til læseren om selv at danne sig et samlet billede ud fra de gengivne sanseiagttagelser. Den objektive journalistik kan i kraft af sin sproglige form fremme en formelt set faktabaseret formidling af en begivenhed. Det interessante er imidlertid, at den journalistiske form ikke i sig selv garanterer nogen sand-

hedsværdi, uanset hvor megen overbevisende realismeeffekt den måtte være i stand til at frembringe. Allerede i Cavlings samtid var der således kritiske røster, der anså det for sandsynligt, at han ikke havde været til stede direkte ved nogen af begivenhederne, men sammenskrev en oplevelse, der byggede på andres udsagn.⁷ At der med andre ord var tale om en rekonstruktion, der gav sig ud for at være en nøgtern øjenvidneberetning. Reportagejournalistikens sproglige form gør det muligt at snyde på vægten, idet det ligesom i fiktionslitteratur er muligt at illudere 'realitet', 'fakta' osv. Det gør ikke Cavlings journalistik til fake news i vore dages forståelse heraf, men det anfægter den sproglige kodning (den journalistiske diskurs) som i sig selv producent af reelle informationer. Afgørende er til gengæld, i hvilken udstrækning denne journalistik af læserne tilskrives værdi af objektiv fremstilling, hvilket beror på graden af tillid til den journalistiske professionsetik.

FAKE NEWS – EN GAMMEL OG TVIVLSOM NYHED

I et mediehistorisk perspektiv er det svært at tildele det aktuelle fake news-fænomen en status som den omsiggribende kraft, der kvalificerer nutiden til betegnelsen 'det postfaktuelle samfund'. I forhold til den tillid, der via adgangsregulering og en journalistisk professionsetik er blevet opbygget i forhold til medier af anden grad gennem de seneste 100-150 år, er der ganske rigtigt tale om en omvæltning. Rygtestormen i forbindelse med Slavekrigen samt de andre anførte eksempler skulle dog gerne have synliggjort, at fake news ikke er et nyt fænomen, at det måske ligefrem er strukturelt indlejret i enhver form for mediekommunikation, og at det kun er, fordi det inden for den udfoldede printkulturs rammer har været muligt at holde fænomenet nogenlunde i ave, at vi i dag reagerer så voldsomt. Printkulturens guldalder med begrænset adgang til den offentlige kommunikation og facilitering via en professionsetisk kodeks kan meget vel vise sig at være en historisk parentes. Før det printkulturelle hegemoni

7 Journalister var forment adgang til henrettelsen i Horsens Tugthus' gård. Med hensyn til problematisering af Cavlings tilstedeværelse ved Donse Krudtværks eksplosion henvises til artikel i *Rytterskolen. Medlemsblad for Karlebo Lokalhistoriske Forening* 4. årg., 2010.

har misinformation og rygtepanikker været et vilkår, og det ser ud til, at det er ved at blive det igen.

Den udfoldede printkultur og i videre forstand medier af anden grad havde i dansk sammenhæng karakter af en stadig mere centraliseret mediestruktur, der samtidig også var et led i en social og værdimæssig homogenisering (jf. velfærdssamfundets etablering i efterkrigstiden). Avisdøden i det meste af 1900-tallet og radio- og tv-mediets monopolstatus indtil 1988 illustrerer den centraliserende tendens. I denne centraliserende mediestruktur var samtidig indlejret en forholdsvis høj adgangstærskel i forhold til at ytre sig i medierne, hvilket radikalt ombrydes i og med den digitale mediekultur, der i betragtelig grad lemper kravene til adgang til offentlig kommunikation. Netkommunikation beror således ikke som medier af anden grad på en forholdsvis lille og veldefineret kreds af afsendere (Finnemann 203). Den netbårne kommunikation rummer derfor en hidtil uset tilgængelighed og er tillige på én gang medie for offentlige myndigheder, markedets instanser, civilsamfundet og privat kommunikation. Niels Ole Finnemann påpegede allerede i 2005, hvordan den lavere adgangstærskel for mediering i og med nettet indebar en øget mediering af "torvesladder og bagtalelse, personlige hadesider, fansider og pornografi", men fastholdt samtidig, at meget af dette stof "eksisterede også før nettet" (202-203), bl. a. i form af "1500- og 1600-tallets trykte skillingsviser og kulørte billeder" (137). Det interessante i denne sammenhæng er, at Finnemann henviser til medieudtryk før de moderne nyhedsmediers etablering som dominerende samfundsmæssig kommunikationsform og dermed understøtter forestillingen om, at den mediehistoriske fase med medier af anden grad indtager en særposition mht. regulering af adgang til offentlig kommunikation.

I en nyere review-artikel over undersøgelser af fænomenet fake news ser forfatterne det grundlæggende problem som indeholdt i den paradoksale kontraproduktivitet, den digitale mediekultur fremmer i og med den lettere og afhierarkiserende adgang til mediekommunikation:

Digitaliseringen af nyheder har udfordret den traditionelle definition af nyheder. Onlineplatforme gør det muligt for ikke-journalister at komme i kontakt med et massepublikum. Med fremkomsten af borgerjournalistik blev forbindelsen mellem nyheder og journalister udfordret, da ikke-journalister begyndte at involvere sig i journalistiske aktiviteter for at producere journalistiske produkter, herunder

nyheder. [...] de sociale medier tilbyder en endnu mere vidtstrakt platform for ikke-journalister med henblik på at involvere sig i journalistik. (Tandoc Jr. 139)

Fake news er et paraplybegreb, der spænder fra satire og parodi over dårlig journalistik til propaganda og bevidst misinformation. I dette spænd ligger en stadig større bevidst hensigt fra afsenderens side om at bedrage modtageren ved misinformation. Årsagerne hertil er mange. Udover den allerede nævnte lettere adgang til medieproduktion spiller forringelse af vilkårene for grundigt journalistisk arbejde, hastighedskravet i den digitale medieøkologi, tabloidisering af store dele af mediefladen og den hermed forbundne økonomiske interesse i clickbaits en rolle (jf. Bakir).

Fake news antager som oftest form af traditionel journalistik, dvs. artikler der ikke har noget faktisk grundlag, men som bliver publiceret i en sproglig og opsætningsmæssig stil, der ser ud som nyhedsjournalistik. Derfor kan de være vanskelige at skelne som konstruerede, fordi alene formen forlener de falske nyheder med en vis aura af objektiv og afbalanceret journalistik. Det er det, der er på spil, når den skrivemåde, der i denne artikel blev illustreret ved hjælp af Henrik Cavling, bliver til løsrevet stil uden forpligtelse på verifikation. Det er imidlertid næppe særlig realistisk, hvis man tror, det er muligt at dæmme op for dette misbrug ved hjælp af en opdateret udgave af Ludvig Holbergs efterlysning af en kritisk normativ instans à la den engelske kommissions forslag om et uafhængigt organ til forebyggelse og afstraffelse af misinformation (jf. indledningen). Skal Holberg og 1700-tallets oplysningstænkning opdateres, må det snarere tage form af en både individuel og kollektiv selvbegrænsning og kritisk refleksion – hvad der også kunne kaldes digital dannelse – med henblik på skabelse af en kritisk og oplyst offentlighed. De falske nyheder slipper vi ikke for, men vi kan forhøje vores kritiske opmærksomhed om fænomenet.

I et mediehistorisk perspektiv er rygtedannelser og falske nyheder ikke enestående – det er snarere de printkulturelle mediers inddæmning heraf i de seneste 100-150 år, der er enestående.

ULRIK LEHRMANN, lektor ved Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet. Har i bøger, tidsskrifter og antologier skrevet om dansk litteratur, læsekultur 1860-1960 samt journalistik- og mediehistorie. Medforfatter af *Dansk Mediehistorie 1-4* (Frederiksberg: Samfundslitteratur, 1995-2003). Seneste bogudgivelse *Den daglige mordforsyning. Kriminalitet, journalistik og litteratur* (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2016).

"TO INQUIRE INTO THE RIGHTEOUS GROUNDS OF
THESE RUMOURS BEFORE THEY LEND CREDENCE
TO THE GOODS OF THE RUMOUR MILL"

Untruthfulness and Rumour Turmoils in a Media History Perspective

On the basis of the information panic about the Slave War of 1848 in Denmark and the professional ethics and discourse of modern journalism for the printed press of the late 19th century, the question of rumours, untruthfulness and related phenomena in media communication is investigated in a media history perspective. The information panic of 1848 exhibits common features as 'going viral' within digital media culture. Print news reporting, along with the ethics and discourse of 19th century journalism, served as a means of containing and regulating the flow of information, which is set free again, however, with the emergence of digital media culture. On the basis of this example, I argue in favour of downscaling the status of print media culture as the norm for judging contemporary media culture, including phenomena like 'fake news'.

KEYWORDS

DA: fake news, informationspanik, mediehistorie, objektiv journalistik, Henrik Cavling
EN: fake news, information panic, media history, objective journalism, Henrik Cavling

LITTERATUR

- Andersen, Egil m.fl. *Ikke et ord om ytringsfrihed*. Aarhus: Modtryk, 1977.
- Bakir, Vian og Andrew McStay. "Fake News and The Economy of Emotions". *Digital Journalism* vol. 6, 2 (2018): 154-75.
- Bødker, Henrik. "Sociale medier som journalistisk kommentarfilter", Jakob Linaa Jensen og Jesper Tække (red.). *facebook. Fra socialt netværk til metamedie*. Frederiksberg: Samfundslitteratur, 2013, 211-227.
- Cavling, Viggo. *Journalistik*. København: Gyldendal, 1928.
- Carey, James. "The Communications Revolution and the Professional Communicator". Paul Halmos (red.). *The Sociological Review monograph* 13 (1969): 23-38.
- Chalaby, Jean K. "Journalism as an Anglo-American Invention", *European Journal of Communication* vol. 11, 3 (1996): 303-326.
- Chalaby, Jean K. *The Invention of Journalism*. London: MacMillan Press, 1998.
- Finnemann, Nils Ole. *Internettet i mediehistorisk perspektiv*. København: Samfundslitteratur, 2005.

- Friis, Lønborg. *Den Jydske Slavekrig. Et Mindeskrift om Folkeaaenden i 1848*. Aarhus: Jydsk Forlags-Forretning, 1898.
- Friis, Torsten. *Slavekrigen i Jylland 1848*. København: Landbohistorisk Selskab, 1998.
- Godskesen, Sine. "En Præstegaard under Slavekrigen". *Vejle Amts Aarbøger* (1906): 56-64.
- Hansen, S. "Den jydske Slavekrigs Begyndelse". *Vejle Amts Aarbøger* (1905): 171-191.
- Hemstad, Ruth. "'Kampagnen med Blæk i stedet for Blod'. Håndskrifter, trykk og opinionskamp i skandinavisk offentlighed, 1801-1814". *Sjuttonhundredatal* vol. 14 (2017): 104-126.
- Hendricks, Vincent og Mads Vestergaard. *Fake news*. København: Gyldendal, 2017.
- Hjarvard, Stig. "Medialisering: Teori og historie". Stig Hjarvard (red.). *Medialisering. Mediernes rolle i social og kulturel forandring*. København: Hans Reitzel, 2016, 17-38.
- Holberg, Ludvig. *Peder Paars* [1720]. <http://holbergsskrifter.dk/holberg-public/view?docId=Paars%2FPaars3.page;toc.depth=1;brand=&chunk.id=start>
- Holberg, Ludvig. "Epistola III". *Epistler Tomus I* [1748]. <http://holbergsskrifter.dk/holberg-public/view?docId=epistler%2FEpTom1.page&brand=&chunk.id=bd1chap3&toc.depth=1>
- Jensen, Klaus Bruhn. *Media Convergence*. London: Routledge, 2010.
- Knightley, Philip. *The First Casualty – The War Correspondent as Hero, Propagandist and Myth Maker from the Crimea to Vietnam*. London: André Deutsch, 1975.
- Knudsen, Erik. *Journal*. København: Gyldendal, 1963.
- Kollerup, Chr. *En vesthimmerlandsk bondeslægt*. Løgstør Bogtrykkeri. 1951.
- Lehrmann, Ulrik. "Den unge Henrik Cavling og det moderne gennembrud i dansk journalistik". *Grafiana* (2001): 26-44.
- Lassen, T. Bundgaard. "Den guderne er vred på. Syv generationer i folkeskolens tjeneste". *Østjysk Hjemstavn* årg. 36 (1971): 38-102.
- Lippmann, Walter. *Liberty and the news*. New York: Macmillan, 1920.
- Livingstone, Sonia m.fl. *Tackling the Information Crisis: A Policy Framework for Media System Resilience*. London: The London School of Economics and Political Science, 2018. <http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/T3-Report-Tackling-the-Information-Crisis.pdf>
- Schrøder, Kim, Mark Blach-Ørsten, Mads Kæmsgaard Eberholst. *Danskernes brug af Nyhedsmedier 2018*. 2018 https://rucforsk.ruc.dk/ws/portalfiles/portal/62624831/Danskernes_brug_af_nyhedsmedier_2018.pdf
- Schudson, Michael. *Discovering the News*. Basic Books, 1978.
- Stensaas, Harlan S. "Development of the Objectivity Ethic in U.S. Daily Newspapers". *Journal of Mass Media Ethics* vol. 2, no. 1 (1986-87): 50-60.
- Svensson, Trygve. "Mot en ytringskultur – om Ludvig Holberg og offentligheden". *Mediehistorisk tidsskrift* 1 (2018): 13-33.
- Søllinge, Jette D. og Niels Thomsen. *De danske aviser*. Bd. 1. Odense: Odense Universitetsforlag, 1988.
- Tandoc Jr., Edson C. og Zheng Wei Lim, Richard Ling. "Defining 'fake News'. A typology of scholarly definitions". *Digital Journalism* vol. 6, 2 (2018): 137-153.
- Vosoughi, Soroush, Deb Roy, Sinan Aral. "The spread of true and false news online". *Science* 359 (2018): 1146-1151.

Ward, Stephen J.A. *The Invention of Journalism Ethics*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2004.